

Багатокомпонентні речення, в яких із дієприслівником (дієприслівниковим зворотом) поєднуються дві (рідше – три або більше) предикативні одиниці, представлені конструкціями: 1) з послідовною підрядністю, 2) з однорідною і неоднорідною супідрядністю, 3) з сурядністю і підрядністю, 4) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Інших різновидів багатокомпонентних побудов не зафіксовано. Найбільшу продуктивність виявляють складнопідрядні багатокомпонентні речення з послідовною підрядністю.

З'ясування порушених у статті проблем має теоретичне й практичне значення. Сподіваємося, що результати дослідження доповнять граматичний опис складних речень із компонентом придієприслівникового зв'язку, будуть використані у теоретичних напрацюваннях із функціонального синтаксису, у лекційних курсах із граматики української мови та підготовці підручників і посібників із синтаксису сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовтрук Н.Й. Дієприслівникові конструкції в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К.: КДПІ імені М. Горького, 1955. – 210 с.
2. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 161 с.
3. Коць Л.М. Залежні від дієприслівника синтаксичні конструкції // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 115–125.
4. Кузьмич О.М. Віддієслівні утворення в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1996. – 16 с.
5. Кульбабська О.В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 17 с.
6. Лыкова Т.В. Взаимосвязь деепричастия и основного глагола в структуре предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов н/Д: Ростов. ГПИ, 1975. – 21 с.
7. Сасинович Е.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К.: Рад. школа, 1963. – 107 с.

О.В. Куц

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧОТИРИВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВ РУХУ, ПЕРЕМІЩЕННЯ

У сучасному мовознавстві дієслова лексико-семантичної групи руху, переміщення кваліфікують по-різному. Одні дослідники розглядають їх як дієслова переміщення, виділяючи серед них ще й підгрупу дієслів із семою руху: В.Г.Войцехівська [4: 58 – 65], Т.П.Усатенко [10], Н.Л.Іваницька [5: 136], І.Р.Вихованець [2: 93], Т.А.Кильдебєкова [6: 127 – 130] та ін. Відомий і погляд на дієслова розглядуваної лексико-семантичної групи як на дієслова руху, інваріантним значенням яких є значення переміщення: М.Я.Плющ [8: 68 – 81], Т.М.Орлова [7], О.М.Вінтонів [3: 94 – 107], І.Г.Альошина [1] та ін.

Л.Теньєр наголошував на необхідності розрізнення понять “рух” і “переміщення”, оскільки саме переміщення є метою, а рух – засобом її досягнення.

Крім того, рух внутрішньо властивий суб'єктові, тоді як переміщення є зовнішньою щодо нього характеристикою [10: 322 – 323].

О.М.Вінтонів, вважаючи переміщення складником руху, зазначив, що дія як динамічний процес представлена сталою системою величин, міри кількісного руху, витворюваного в суб'єкті, коли він переміщується в часі та просторі. “Таке розуміння дії є однією з найважливіших характеристик руху систем, пов'язаних з механікою, у якій кожний рух є або переміщення навколо осі, або рух лінійний одно- та багатоспрямований” [3: 94].

І.Г.Альошина, розглядаючи простір як міру кількості руху і як місце його реалізації, кваліфікувала рух як внутрішню характеристику простору. Просторові відношення передають різні частини мови. Дієслова, позначаючи дію чи стан, відображають певну екстралінгвістичну ситуацію. Набір цих ситуацій зумовлений матеріальними, духовними, психологічними особливостями суспільства, але багато з них є загальнолюдськими, універсальними. До таких ситуацій належить і ситуація руху в просторі. Рух у мовному вираженні має дві форми: рух та переміщення, причому рух представлений неперехідними дієсловами, а переміщення – перехідними [1: 6 – 7].

На нашу думку, дієслова, що вказують на рух і переміщення, слід вважати двома підгрупами лексико-семантичної групи дієслів на позначення руху. Вони репрезентують дію, ініціатором, породжувачем і виконавцем якої є особа, дієслова переміщення характеризують зміну локативних параметрів предмета, зумовлених впливом особи, тому в структурі речень, сформованих ними обов'язковим є компонент на позначення предмета, на який спрямована дія. Дієслова руху, переміщення виражають рух відносно певних просторових орієнтирів протягом визначеного часового періоду. Чотиривалентними дієсловами руху ми вважаємо дієслова, що вимагають чотири залежних іменникових компоненти із власне предметним значенням і формують такі два типи семантико-синтаксичної структури елементарного речення: 1) суб'єктна синтаксема на позначення діяча + предикатна синтаксема + дві локативних синтаксеми, що характеризують вихідний і кінцевий пункти руху + інструментальна синтаксема на позначення засобу руху; 2) суб'єктна синтаксема на позначення активного виконавця дії + предикатна синтаксема + три локативних синтаксеми, що вказують на вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху та шлях руху. Чотиривалентними дієсловами переміщення є дієслова, які зумовлюють лівобічну суб'єктну синтаксему із значенням діяча й правобічні об'єктну й дві локативних синтаксеми на позначення вихідного і кінцевого пунктів переміщення.

На наявність у структурі таких речень локативних синтаксем, що мають статус обов'язкових, вказував М.І.Степаненко, який розглядав такі структури як окремий тип у системі речень з “обов'язковою адвербіальною детермінацією”, де дієслівний предикат, виражений дієсловами цілеспрямованого або нецілеспрямованого руху чи переміщення, буття та місцезростащування, вимагає для своєї структурно-семантичної завершеності локативного “кваліфікатора”. Валентна зв'язаність локативних компонентів, на його думку, зумовлена тим, що вони репрезентують локативні відношення, а простір є важливою формою матерії, мова виступає матеріальною реальністю, представляє через речення як найважливішу комунікативну одиницю складний взаємозв'язок, що виникає в об'єктивній дійсності [9: 42 - 43].

Т.П.Усатенко загальносемантичне значення дієслів переміщення вбачала в механічному переміщенні в просторі й часі одних предметів відносно інших [11: 20]. Вона характеризувала їх за такими ознаками:

- 1) спрямованість дії: одні дієслова позначають спрямоване переміщення (**бігти, йти** тощо), інші – неспрямоване (**бігати, блукати, возити** тощо). Дієслова, що вказують на здатність суб'єкта переміщуватися, об'єднані в окрему групу неспрямованих дієслів (*Хворий ходить; Птахи літають*);
- 2) спосіб переміщення, зумовлений місцем дії: на суші (**йти, ходити, бігти, бігати** та ін.), у повітрі (**летіти, літати** тощо), у воді (**пливти, плавати** і т. д.);
- 3) залежний/незалежний характер переміщення: дієслова інактивної дії виражають незалежне переміщення суб'єкта (**йти, ходити, брести, бродити, мчати** тощо), дієслова активної дії – переміщення щодо певного об'єкта (**переправляти, переправити, перевозити, перевезти** і т.д.);
- 4) темп переміщення: нормальний (**ходити, йти** та ін.), повільний (**брести, бродити, шкутильгати** і т.д.), швидкий (**бігати, чкурнути** тощо). Дієсловам **досягати, досягти, прибувати, прийти** не властиве значення темпу переміщення [11: 5 – 9].

Н.Л.Іваницька дієслова руху поділила на дієслова зі значенням односпрямованого руху й зі значенням різноспрямованого руху (**роз'їхатися, порозлітатися, порозходитися** тощо). Дієслова першої підгрупи вона схарактеризувала за такими ознаками: а) рух від мовця (**відійти, піти, полетіти, відплисти** і т.д.); б) рух до мовця (**підійти, підлетіти, причалити** тощо); в) рух по колу (**кружляти** та ін.); г) рух по горизонталі (**пройти, проплисти, пролетіти** тощо); д) рух по вертикалі вниз (**спуститися, сісти, приземлитися** та ін.); е) рух по вертикалі вгору (**піднятися, підстрибнути** тощо) [5: 138 – 139].

Т.М.Орлова, досліджуючи лексико-семантичну групу дієслів руху, зазначила, що вони вказують на безперервний рух матерії в часі та просторі, і класифікувала їх за такими ознаками:

- 1) спрямованість переміщення: дієслова, що позначають спрямоване переміщення (**йти, бігти, летіти, брести** та ін.) і дієслова, що характеризують неспрямоване переміщення (**бігати, літати, блукати** тощо);
- 2) спосіб руху: дієслова, що виражають рух без допоміжних засобів, самостійно (**бігти, йти** тощо) та дієслова, які позначають рух за допомогою транспортних засобів (**везти, їхати** та ін.);
- 3) сфера руху: дієслова, які характеризують рух по землі (**йти, ходити, бігати** тощо), по воді (**пливти, плисти** та ін.), у повітрі (**летіти, літати** і т.д.);
- 4) відношення руху до суб'єкта, об'єкта: дієслова, що позначають переміщення тільки суб'єкта (незалежне переміщення) (**бігти, йти, летіти, пливти** тощо) і дієслова, які вказують на одночасне переміщення суб'єкта й об'єкта (залежне переміщення) (**гнати, ганяти, котити, нести** тощо);

- 5) темп переміщення: дієслова, що репрезентують нормальний темп (**ходити, плавати** та ін.), швидкий (**мчати, чкурнути** тощо), повільний, чимось утруднений (**плестися, волочитися** і т. д.) та невизначений темп (**вирушити, досягнути** тощо). Ознака темпу переміщення, на думку Т.М.Орлової, є емоційно-експресивною [7: 14, 4 – 5].

Отже, чотиривалентні дієслова як домінують лексико-семантичної групи руху можна класифікувати за такими ознаками: а) відношення дії до особи, предмета; б) середовище руху; в) темп руху; г) спосіб руху; д) спрямованість руху; е) горизонтальні/вертикальні параметри дії.

За ознакою “відношення дії до особи, предмета” чотиривалентні дієслова руху, як було вище зазначено, поділяємо на дієслова руху й дієслова переміщення. Перші позначають незалежні дії особи відносно певних просторових орієнтирів, інші – переміщення предмета в просторі, викликане впливом особи. До чотиривалентних дієслів руху належать **бігати, бігти, брести, бродити, вбігати, вбігти, вбрести, входити, ввійти, ввімчати, ввімчатися, ввірватися, вибігати, вибігти, вибрести, видиратися, видертися, виїжджати, виїхати, виходити, вийти, вилазити, вилізти, вилітати, вилетіти, вимчати, впливати, вирушати, вирушити, гайнути, їздити, їхати, летіти, літати, пливти, плавати** тощо. Підгрупа чотиривалентних дієслів переміщення охоплює лексеми **викочувати, викотити, вкочувати, вкотити, ганяти, гнати, котити, перекладати, перекласти, переставляти, переставити, погнати, пересувати, пересовувати, пересунути** та ін. Напр.: *На ходу купив у галасливого кольпортера “Газету Львівську” і, перейшовши на Сикстуську, **попрямував** у бік Єзуїтського города, де любляв прогулюватися в післяобідній недільний час... (Р.Іваничук); За ворота **повибігала** дітвора й, цікаво дивлячись на воза, несміливо тулилась до старих колод (Б.Антоненко-Давидович); До самого обіду він особисто, не повідомляючи ректора, вів слідство й, так і не дізнавшись, хто **вкотив** до їдальні бочку і звідки вона взялася, велів її реквізувати (Р.Іваничук); Упав на коліна, вдаючи зомлілого, затиснув у долоні брусок, його підвели і **погнали** швидше до каплиці (Р.Іваничук); Василь **плив**, високо викидаючи руки, Літун поруч вигрібав, хворкаючи, метеляючи гривую (Ю.Хорунжий).*

Ознака “середовище руху” спричинює виокремлення чотиривалентних дієслів, які вказують на рух по землі, по воді, у повітряному просторі. Більшість дієслів представляє рух, що відбувається по землі: **бігати, бігти, відсовувати, відсунути, втікати, втекти, закочувати, закотити, іти, їхати, їздити, котити, майнути, пересовувати, пересунути, ходити** тощо. Дієслова **поплисти, припливати, припливти, пливти, плисти, плавати** і под. характеризують дію, що відбувається по воді. Дієслова **вилітати, вилетіти, летіти, літати, прилітати, прилетіти** та ін. вказують на рух у повітряному просторі. Напр.: *Батько **ходить** по подвір'ю і стиха промовляє молитву до зоряного неба (М.Коцюбинський); Третьодні **дісталися** Дніпра, знайшли перевізника, **перепливли** ріку, Ярило сумирно стояв у човні і великим карим оком пас бризки з-під весла (Ю.Хорунжий); А плотів саморобних, збитих казна з чого, **пливла** ціла армада (Ю.Хорунжий); Їй хотілося додому. Захотілося **злетіти** вгору, побачити вдалині освітлену постать дзвіниці Святої Софії, нагромадження дахів вулиці Артема та Львівської площі, подивитись на них, але в той бік **не летіти**, а **рушити** в напрямку Дніпра, покрузляти над незрівнянними темними пагорбами, поки не почне свистіти у вухах... Із потойбічно-замріяного стану Ларису*

вивела Майя Гаврилівна, яка також **припленталась** до скверика, бо їй закортіло побачити чоловіка, який **приїздив** за пакетом (Є.Кононенко).

За “ознакою темп руху” розмежовуємо чотиривалентні дієслова, що виражають нормальний темп руху (**виходити, вийти, вирушати, вирушити, їхати, їздити, йти, піти, пливти, плавати, приходити, прийти, прибувати, прибути, рухатися, рушити, ходити** тощо), повільний темп (**ввіпхнути, ввіпхати, забрести, бродити, брести, пересовувати, пересунути, пришкандибати, пришкутильгати, прогулюватися, сунутися, тинятися, шкандибати** та ін.), швидкий темп (**бігти, бігати, гайнути, дременути, майнути, мчати, мчатися, прибігати, прибігти, повискакувати** тощо). Напр.: *Горобенко поспішив одягнутись і **вийшов** на подвір'я (Б.Антоненко-Давидович); В останню хвилину до них **примчав** Марченко й повів полки сам (Ю.Яновський); Назустріч нам по дорозі неквапливо **брече** пастух, сивобородий дід в солом'яному брилі (Ю.Збанацький); На нещастя союзників і на щастя партизан – французькі аероплани запізнилися **прибути** разом з десантом і не могли побачити згори всі карти, що ними грали партнери. Ці аероплани **прилетіли** пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже кінчив (Ю.Яновський); Несподівано з-за якоїсь шафи **вийшов** чоловік із розгорнутою газетою в руках (Р.Левешко).*

Семантична ознака “спосіб руху” диференціює чотиривалентні дієслова на дві підгрупи: ті, що позначають рух за допомогою транспортних засобів, допоміжних знарядь (**виїжджати, виїздити, виїхати, їхати, їздити, летіти, літати, пливти, плавати** та ін.), і ті, що вказують на рух без них (**бігти, бігати, брести, бродити, іти, марширувати, тинятися, ходити** тощо). Слід зазначити, що ця ознака притаманна лише чотиривалентним дієсловам руху, тому що дієслова переміщення репрезентують дії особи, спрямовані на предмет без використання допоміжних засобів. Напр.: *Від маєтку я **пішов**, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душеного вечора (В.Підмогильний); Жінки вночі **блукали** шляхами з хворими дітьми, сподіваючись дива (В.Підмогильний); Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, **приїздили** до них у село емісари (М.Коцюбинський); Галат розпочав страшну канонаду з усіх своїх гармат, виважив коней, амуніцію, набої, по черзі **поскочував** на землю гармати (Р.Іваничук).*

Ознака “спрямованість руху” зумовлює поділ дієслів на дві підгрупи: ті, що вказують на спрямований рух, який має однократний вияв (**бігти, йти, котити, летіти, переставити, пливти, шкутильгати, мчати, рушити, сунути** та ін.), і ті, що характеризують неспрямований рух, якому властивий неоднократний вияв (**бігати, викочувати, вриватися, літати, перевішувати, переставляти, плавати, ходити** тощо). Напр.: *Остюк зрозумів сам, що **вириватися** з фортів Успенівки й **знати** ворога далі міг би тільки дурень (Ю.Яновський); Потім усі троє **пішли** по шпалах додому (Ю.Яновський); Горобенко давно вже **ходив** по кімнаті з кутка в куток (Б.Антоненко-Давидович); Редактор Карк **виходив** у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев (М.Хвильовий).*

Ознака “горизонтальні/вертикальні” параметри руху зумовлює встановлення двох підгруп чотиривалентних дієслів руху: на позначення горизонтального руху (**бігти, бігати, брести, бродити, вибігати, вибігти, виходити, вийти, йти, котити, пливти, плавати, пересувати, поштовхати, прибувати, прибути, розходитися, рушати, рушити, ходити** та ін.) і на позначення вертикального руху (**видиратися, видертися, вилазити, вилізти, злазити, злізти, підніматися, піднятися,**

спускатися, спуститися тощо), причому в межах останньої підгрупи дієслова поділяємо на ті, які вказують на вертикальний рух вгору (**видертися, видиратися, вилізти, вилазити, піднятися, підніматися** та ін.), і ті, що визначають вертикальний рух вниз (**зіштовхнути, зіштовхувати, злізти, злазити, спуститися, спускатися** тощо). Напр.: — *Ми на Вас чекатимемо нетерпляче! – кричать Станковичі, коли вона по вузькому трапу **сходить** на пароплав, підстрибком **біжить** Богдась, повільно **піднімається** Опанас Васильович (О.Іваненко); Один чухраїнський поет, грізної стихії не перелякавшись, **заліз** на височезну вербу й чекав смерті (О.Вишня); Баба-розпорядниця **не** злазила з печі й звідти керувала весільним чином (Ю.Яновський); “**Стой, коню!** – наказав юнак і спустився по кручі до нього... (Ю.Яновський).*

Отже, чотиривалентні дієслова руху виражають рух відносно певних просторових орієнтирів протягом визначеного часового періоду. Вони об'єднують дві підгрупи: 1) дієслова із значенням руху; 2) дієслова із значенням переміщення. Перші означають, що породжувачем і виконавцем дії є особа, другі вказують на те, що під впливом особи предмет зазнає змін у просторі. Саме відмінності в їхньому лексичному значенні спричиняють різні типи семантико-синтаксичної структури речень, породжені ними, зокрема обов'язковість об'єктної синтаксеми при предикатах переміщення. Чотиривалентні дієслова руху розрізняються за такими ознаками: а) відношення дії до особи, предмета; б) середовище руху; в) темп руху; г) спосіб руху; д) спрямованість руху; е) горизонтальні/вертикальні параметри дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альошина І.Г. Структурно-семантична характеристика дієслів динамічної просторової локалізованості у французькій мові (у зіставленні з українською): Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вінтонів М.О. Типологія форм присудка в сучасній українській літературній мові : Дис. ...канд. філол. наук. – Донецьк, 1997. – 181 с.
4. Войцехівська В.Г. Придієслівне керування в сучасній українській літературній мові (словосполучення з префіксально-применниковою кореляцією): Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1969. – 394 с.
5. Іваницька Н.І. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
6. Кильдебєкова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
7. Орлова Т.М. Семантична структура та лінгвостилістичні можливості назв руху в сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.
8. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. – К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. – 107 с.
9. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення. – К.: НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.
10. Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
11. Усатенко Т.П. Глаголы перемещения в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Львов, 1970. – 25 с.